

FARS DİLİNDƏ ZƏRFİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Lalə Məmmədova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: lalemammadova@bsu.edu.az

Xülasə. Məqalədə zərf bütün dünya dillərinə aid qrammatik kitablarında ayrıca tədqiq olunan və xüsusi bölmə ayrılan nitq hissəsi kimi tədqiq edilir. Fars dilində zərfin nitq hissəsi kimi formalaşmasının özünəməxsus cəhətləri öyrənilir. Bununla bağlı məqalədə məqsəd fars dilində zərfin koqnitiv xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdir. Əsas diqqətin düzəltmə zərflərə yönəlməsi məhz bu quruluşda olan zərflərin təhlili nəticəsində onların koqnitiv xüsusiyyətlərinin daha aydın müşahidə oluna bilinməsi imkanı ilə bağlıdır.

Açar sözlər: Fars dili, zərf, koqnitivlik.

COGNITIVE FEATURES OF ADVERBS IN PERSIAN

Lala Mammadova

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Abstract. In the article, the adverb is studied as a part of speech, which is studied separately in the grammar books of all world languages and has a special section. Peculiar aspects of the formation of an adverb as a part of speech in Persian are studied. In this regard, the aim of this article is to study the cognitive properties of the adverb in the Persian language. The main focus on corrective adverbs is due to the possibility to more clearly observe their cognitive properties as a result of the analysis of adverbs in this structure.

Keywords: Persian, adverb, cognitivism.

КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРЕЧИЙ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Лала Мамедова

Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье наречие изучается как часть речи, которая изучается отдельно в грамматических учебниках всех языков мира и имеет специальный раздел. Изучены особенности образования наречия как части речи в персидском языке. В связи с этим целью данной статьи является изучение когнитивных свойств наречия в персидском языке. Основное внимание к корректирующим наречиям обусловлено возможностью более четко наблюдать их когнитивные свойства в результате анализа наречий в этой структуре.

Ключевые слова: Персидский язык, наречие, когнитивизм.

1. Giriş

Zərf istənilən dil sistemində özünəməxsus mövqeyə malikdir, çünki bu dil vahidi daşdığı rol və funksiyaya görə ayrıca əhəmiyyət daşıyır. Zərf digər nitq hissələrindən fərqli olaraq (isim, sifət, feil, qoşma) eyni bir cümlədə morfoloji cəhətdən qrammatik funksiya daşıyır, qrammatik nitq hissəsi deyildir və onun cümlədən kənarında nitq hissəsi olub-olmaması müzakirə olunmur. Bu aspektdən zərfin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dil vahidi yeganə nitq hissəsidir ki, öz-özünə həm zərf ola bilər, həm də sifət olub zərfin funksiyasını daşıya bilər. Buna görə də zərf funksional nitq hissəsidir, amma həmişə nitq hissəsi olan digər dil vahidləri ilə müqayisədə birinci dərəcəli nitq hissəsi nümunəsi deyildir. Başqa sözlə, isim, sifət, feil kimi əsl nitq hissələri ilə müqayisədə zərf ikinci dərəcəlidir. Zərflərin xüsusi növünü düzəltmə zərflər təşkil edir. Fars

dilində koqnitivliyi də zərfin növləri arasında ən çox düzəltmə zərflərin nümunələrində izlədiyimiz üçün məqalədə, əsasən, düzəltmə zərflərdən bəhs olunur.

Fars dilində düzəltmə zərflər daha çox sifətdən yaranırlar. Zərfin funksiyası, əsasən, cümlə və ya feilin yoxlanılması və tənzimlənməsidir. Zərf vasitəsilə feilin təsviri ismin sifəti təsvir etdiyi, tənzimlədiyi şəkildədir və zərf feilin təsviri və tənzimlənməsindən başqa, bir sıra hallarda digər sifət və zərfləri də təsvir edir. Məsələn: *خوشحال ذی لیلی خوب، ذی لیلی*.

Zərflər və sifətlər bir-birlərinə münasibətdə tam şəkildə paylanmış vəziyyətdədirlər və bir-birlərinin yerində yerləşə bilmirlər. Buna görə də zərf digər sifət, zərf və feilə yeni keyfiyyət əlavə edən təsviredici vasitə hesab olunur. Zərfdüzəltmə prosesi nitq hissəsinin dəyişməsinə səbəb olduğu üçün farsca, ingiliscə və digər dillərin çoxunda həmişə düzəltmə proses kimi qəbul olunur.

Zərf kəmiyyət, keyfiyyət, məkan və zaman kimi əsas məfhumların morfoloji-sintaktik cəhətdən yenidən təzahürüdür. Zərflər, əslində, koqnitivliyin əsaslarını təşkil edirlər və müxtəlif səbəblərə bağlı olaraq dildə əks olunurlar. Morfoloji struktur və məfhumlar həmin məfhumların əsasında və onların vasitəsilə mücərrədləşirlər, dil koqnitiv məfhumların daha mümkün xüsusiyyətlərini simvolizə edir.

Düzəltmə zərflər sadə və mürəkkəb zərflərə nisbətən daha çox mücərrədliyə malik olurlar. Bu məsələ o məqama işarə edir ki, koqnitiv düzəltmə prosesi mücərrədlik yaratmaq baxımından əsas məfhumlara əməl edirlər. Digər məqam isə bundan ibarətdir ki, C. Qrinberqin “Universallıq prinsipi”ndə də əks olunduğu kimi düzəltmə şəkilçilər həmişə köklə şəkilçilər arasında fasilə kimi çıxış edirlər [12]. Bu yaxınlığın koqnitiv aspektdən izahı həm də bu cəhəti təsdiq edə bilər ki, koqnitiv düzəltmə proseslər cəmləmə, yay-e nəkərə şəkilçisinin artırılması kimi proseslərdə bu nitq hissəsinin ilkin nümunəsini təşkil edirlər.

Fars dilçiliyində müzakirə olunan əsas suallardan biri budur ki, zərfdüzəltmə prosesi fars dilinin morfolojiya sahəsində düzəltmə proseslərin koqnitiv aspektdə müxtəlif izahlarında yer alır ya yox?

Fars dilində zərfin nitq hissəsi kimi formalaşması koqnitiv aspektdən başqa olduqca diqqətçəkən digər izaha əsaslanır və oxşar proseslərin izahına yol açır.

Fars dilində zərflərin koqnitiv aspektdən strukturunun və düzəltmə zərflər formalaşdırma prosesində izlənməsi bu sahədə əsas məsələlərdəndir. Fars dilində düzəltmə zərflərin yaradılması ismə, sifətə və ya digər zərfə “انه” (ane) şəkilçisinin artırılması ilə baş tutur. Bu prosesin koqnitiv izahı və ya təsviri ilə yanaşı, zərf formalaşdırma sonşəkilçinin tarixi inkişafı da maraqlıdır. Onu da qeyd edək ki, düzəltmə zərflərin sayı fars dilində nisbətən məhduddur və hətta düzəltmə zərf formalaşdırma prosesi müəyyən qədər yarım məhsuldar hesab olunur.

Fars dilinə aid qrammatika kitablarının əksəriyyətində zərfə ayrıca nitq hissəsi kimi yer vermişlər, həmin kitab, dissertasiya və tədqiqat işlərində zərflərin təsvirinə yer verilmiş və alt

kateqoriyalara bölünmüşdür. Lakin bu əsərlərin əksəriyyətində düzəltmə feillər koqnitiv aspektdən təhlil olunmamışdır.

M. Talermanın zərfə belə bir tərif vermişdir: “ Bu kateqoriyanın əsas rolu feilin təsviri və tənzimlənməsidir” [17, s. 47].

Zərfə verilən ən yaxşı təriflər içərisində Ənvəri Givinin tərifinə işarə etmək mümkündür: “Zərf feilin necə sonlandırılmasını, sifət məfhumunu və ya zaman, məkan, necəlik və s. kimi mənalara yaradır [2, s. 132].

Ş. Mahutiyan belə irəli sürür ki, funksiya baxımından bir qrup zərf feili, sifəti və digər zərfləri təsvir edir [3, s. 65].

V. Cekendofun apardığı təsnifata əsasən, zərflərin növləri içərisində 3 qrupu ayırmaq mümkündür: feil qruplu zərflər, danışan mərkəzli zərflər, icraçıya yönələn zərflər [13, s. 67]. Bu təsnifatın olduqca ümumi olduğunu deyə bilərik, çünki düzəltmə zərflər, əsasən, iki əsas qrupa aid edilir. Lakin onların təsdiq və ya inkar olması halı bir-birindən fərqlidir. Buna görə də düzəltmə zərflər quruluş baxımından fərqlidirlər. Düzəltmə zərflər quruluş baxımından eyni olduqları hallarda belə, işlənmə və məna cəhətdən fərqlidirlər.

V. Cekendofun fikrincə, zərfin mənasını bilməklə, zərfin yerinin hara olmasını bilmək mümkündür. V. Cekendof zərfin yeri ilə bağlı 3 növ qayda nəzərdə tutur. İlk qayda olaraq ümumi şəkildə bildirir ki, tərz-i-hərəkət zərfləri feilin mənasına nə isə əlavə edir, ya onun mənasını dəyişir [13].

Tərz-i-hərəkət zərflərinin işləndiyi cümlələr hər bir halda təsdiq və ya inkar olması baxımından alternativ zərflər olmayan cümlələrlə eynidirlər. Əgər cümlə təsdiqdə, inkar və ya sual cümləsi olarsa, bu, zərfin mənasını dəyişmir və cümlə həmişə stabil olaraq qalır. Nümunə kimi aşağıdakı cümlələrə baxaq:

زدد می حرف علی Əli danışır.

زدد می حرف مؤدبانه علی Əli ədəblə danışır.

زدد می حرف مؤدبانه علی Əli ədəblə danışmır.

زدد؟ می حرف مؤدبانه علی Əli ədəblə danışır?

Müəyyən olunduğu kimi cümlənin növünü dəyişməklə, zərfin mənası dəyişmir və sabit qalır. Bundan başqa, istənilən halda ortada olan nəticə budur ki, Əli danışır.

İ. Bellert belə hesab edir ki, digər zərflər, o cümlədən, icraçını ifadə edən zərflər bu şəkildə deyillər [5, s. 595]. Məsələn:

انداخت را قهوه ف نجان زیرکانه جان

Con zirək şəkildə qəhvə fincanını atdı (ingiliscə: cleverly).

انداخت را قهوه ف نجان هو شاد يارانه جان

Con ağıllı şəkildə qəhvə fincanını atdı (ingiliscə: wisely).

انداخت را قهوه ف نجان مد تاطانه جان

Con ehtiyatla qəhvə fincanını atdı (ingiliscə: carefully).

İ. Bellert bildirir ki, bu cümlələrdə iki ideyamız vardır, nümunə üçün ilk cümlənin ehtiva etdiyi ideyaları belə göstərir: Con zirəkdir və Con qəhvə fincanını tökdü. Buna görə də icraçıya əsaslanan cümlələrin təsdiq və inkar halı ilə feil qruplu zərfləri ehtiva edən cümlələr

fərqlidir [5]. Hər iki növ cümlədə düzəltmə zərflər işlənmişlər, həmin cümlələrdən hər birini inkarda işlətsək, təsdiq və inkar halı arasında fərq yaranacaqdır:

زردخت / زینداخت را قهوه فنانجان زی رکانه / مد تاطانه / هوشد یارانه جان

Con ağıllı / ehtiyatlı / zirək şəkildə qəhvəni atmadı / tökmədi.

Əldə edilən ümumi nəticə budur ki, Con qəhvə fincanını atmamış və ya tökməmişdir, çünki diqqətlə tökməyə çalışırdı və bu səbəbdən cümlənin iki ideyası vardır, hətta zərfə əsaslanan ideyanı inkarda işlətməmək olar, bu halda bütün cümləni inkarda işlətməmiş olacağıq, çünki əsl ideya hələ də müsbətdir. Məsələn:

زردخت را قهوه فنانجان مد تاطانه جان

Con ehtiyatla qəhvə fincanını tökdü.

R. Cekendof situasiyanı dəyərləndirən zərfləri (شادمانه م تأس فانه، خوشد بخ تانه،) (xoşbəxtlikdən, təəssüf ki, şadyanalıqla) digər zərflərlə birgə (زدرت به اغلب، هواره،) (həmişə, əksərən, nadirən) danışanı mərkəzə çevirən zərflər qrupunda yerləşdirir və onu da qeyd edək ki, onların təsdiq və inkar halı və necə yaranması mövzusu ayrıca tədqiqata ehtiyac duyur [13].

Fikrimizcə, bu məqamda qeyd olunması vacib hal budur ki, düzəltmə zərflərin quruluş və görünüş baxımından oxşarlığı ilə kifayətlənmək və ələ bitən bütün zərfləri eyni hesab etmək lazım deyildir, çünki onlar mənə, işlənmə, inkar və təsdiq halda olmalarına görə fərqlənirlər və bu da öz növbəsində yoxlanılmanı və yenidən təhlili şərtləndirir.

Yeni zərf yaradıldıqdan sonra həm də yeni mənə fonu yaranmış olur. Bu isə sifətin yaratdığı mənə kontekstindən fərqlənir. A. Qolfam və M. Kərbəlayi bu məqama işarə edərək bildirir: “Fars dili düzəltmə və mürəkkəb olmaqla iki növ prosesdən yeni sözlərin yaradılmasında faydalanır və bu proseslər söz yaradan digər proseslər kimi öz gedişatında mənə əlaqələri ilə yaxın qarşılıqlı əlaqədədir, hətta göstərilən qaydaların hər birinin gedişatından sonra yeni bir mənə dairəsi formalaşır və yeni yaradılmış mənə formaları ilə cəm olmuş mənə çalarları yeni mənədən törəmiş olur [4, s. 1].

Qeyd edilən proseslərin nəticəsində yeni yaranmış mənələr zərfə məxsusdur. Bununla belə, fars dilində düzəltmə zərflərin nisbətən məhdud sayda olması və ümumilikdə zərffaratma prosesi nisbətən yarım məhsuldar proseslərdən hesab olunur.

Qədim fars dilində sifətdən zərf düzəldilməsi üçün xüsusi qrammatik göstəriciyə rast gəlinmir. Orta fars dilində-iha sonşəkilçisi isim və sifətdən zərf yaradır. Bu tarixi dönməyə aid orta fars Zərdüşt mərhələsindən nümunə gətirmək mümkündür:

Taniha, wuzurgiha تها بزگ وارانه، tək, qüdrətli

Xweskamiha خوي شخواهله معنی به eqoistcəsinə

Xwariha sadəlvəhcəsinə

Məsələn: Man cim I en catrang xwariha wizaren.

Zərf yaradan “انه” şəkilçisi Pəhləvi Əşkanilər dövründə işlədilən yay-e nisbət şəkilçisidir və isimdən sifət yaradır:

ای زدی Bay-amig-anig

Belə görünür ki, bu şəkilçi yenidən qaydalara daxil olunub və orta fars dilindəki-iha şəkilçisinin yerini almışdır. Bun görə də “اندە” şəkilçisi ilə bağlı diqqətçəkən məqam budur ki, bu sonşəkilçi orta fars dilində yenidən qrammatik mənə qazanmış və sifət düzəltməkdən əlavə, yeni işlənmə şəkli qazanmışdır. Bu tarixi dəyişiklik koqnitiv mənə qazanmanın xüsusiyyətlərindən birinin göstəricisi kimi nəzərə alın bilər.

Qeyd olunanlara, əsasən, belə mülahizə yürütmək olar ki, fars dilində dilin daxili mexanizmi sanki sifət və zərf nitq hissələrinin aralarında mövcud oxşarlığa görə sifətdüzəldən şəkilçiləri düzəltmə zərflərin fomalaşdırılması üçün seçmişdir. Əslində, dilin koqnitiv mexanizmlərindən biri budur ki, avtomatik şəkildə və ehtiyac olduqda dil kateqoriyalarının ehtiva etdiyi məlumatlardan və zehndə mövcud əsas məfhumlar şəklində mövcud olan bərabər kateqoriyalardan istifadə etməklə, yenidən qrammatik mənə qazanmaq kimi prosesləri yeni formada düzəltmə sözlər yaratma üsulu kimi tətbiq etsin. Beləliklə, aydın olur ki, fars dilində “اندە” zərfdüzəldən sonşəkilçisi yarıməhsuldardır və zərflərin əksəriyyəti quruluş etibarilə sadə və düzəltmədirlər.

Bir sıra zərflər onlara ب و ه و ا qoşmaları artırılmaqla isim və sifətə dönüşürlər. Bununla belə düzəltmə zərflər deyildirlər, hətta mürəkkəb zərf hesab olunurlar. Məsələn:

ک ند می ک ار دقت ب ا علی

Əli diqqətlə işləyir.

دویدم سرعت ب امن

Mən sürətlə qaçdım.

نو شد تم آرام ب ه من

Mən aramla yazdım.

خواندم می درس سخت ر ضا

Rza güclü dərslər oxuyur.

Düzəltmə zərflər hər dildə başqa bir nitq hissəsinə, xüsusilə, sifətə şəkilçi artırıldıqda yararır. İngilis dili nümunəsinə baxsaq, bu dildə düzəltmə zərflərin konkret forması vardır və -ly şəkilçisinin sifətə artırılması ilə düzəlir: merely, carefully, badly, wisely.

Yuxarıda deyildiyi kimi fars dilində, əsasən, ismə, zərflə və ya sifətə artırılan və isim, sifət, zərf yaradan yeganə sonşəkilçi “اندە” şəkilçisidir. Dilin daha əvvəlki inkişaf mərhələlərində müşahidə olunan və müxtəlif nümunələr şəklində müasir mərhələyə gəlib çıxan “وار” şəkilçisi (məsələn, وار علی) öz məhsuldarlığını olduqca çox əldən vermişdir və yeni zərflərin yaradılmasında iştirak etmir.

Fars dilində işlək olan bir sıra düzəltmə sifət və zərf nümunələrinə nəzər salaq:

مردانه kişi kimi

گ انده ب چه uşaqcasına, uşaq kimi

زیرکانه zirək

جانانه ürəkdən, candan

Bu qəbildən olan digər zərf nümunələri də fars dilində bu gün yer almaqdadır:

ماهانه aylıq

شجاعانه cəsurcasına

ک ودک انده uşaqcasına

سالانده illik

زنانده qadın kimi

“انده” şəkilçisi روز (gün), شب (gecə) və سال (il) kimi sözlərə artırıldıqda, əldə edilən sifət və ya zərflər müxtəlif mənalar qazanmış olurlar. شە بانده ک ار (gündüz qrupu), gecə işi (gecə işi) kimi birləşmələrdə bu sözlər sifətdir. Amma aşağıdakı cümlədə zərf nümunəsi görürük:

ک رد ف رار شە بانده او

O, gecə vaxtı qaçdı.

ماهانه (aylıq) və سالانده (illik) sözləri isə iki ismə (ay; il) “انده” şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir.

Nəticə. Bənzər nümunələrin sayını artırmaq mümkündür. Burada əsas mexanizm ondan ibarətdir ki, yeni şəkilçi ilə sözlərdə ehtimal edildiyi kimi cüzi dəyişiklik yaranmır, əksinə, yeni mənalar və işlənmə şəkilləri formalaşır, nitq hissələri arasında biri digərinə keçid etmiş olur və bütün bunlar həm koqnitiv aspektdən, həm də məhsuldarlıq baxımından fars dilinin zənginləşməsinə zəmin yaradır.

Beləliklə, zərfi kəmiyyət, keyfiyyət, məkan və zaman kimi əsas məfhumların morfoloji-sintaktik cəhətdən yenidən təzahürü kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Zərflər, əslində, koqnitivliyin əsaslarını təşkil edirlər və müxtəlif səbəblərə bağlı olaraq dildə əks olunurlar.

Ədəbiyyat

1. سمت: تهران. فارسى زبان تاريخى دس تور. (۱۳۷۵) محسن ال قاسمى، اد و .
2. فاطمى: تهران. فارسى زبان دس تور. (۱۳۷۳) حسن گ بوى، انورى .
3. سماعى. م ت رجمه. شە ناخ تى رده ديد گ ماه از فارسى زبان دس تور. (۱۳۸۲) شهرزاد ماهوت يان، مرکز: تهران.
4. مکان ساز مشد تق و مرکب هلى و اژه بر ن گاهى. (۱۳۹۲) صادق ک رب لايى مهناز و ار سلان گ ل فام، صرف شە ناخ تى روپ کرد: فارسى در .
5. Bellert I. (2004), On semantic and distributional properties of sentential adverbs. In semantics: Editors Davis S., Gillon B. Oxford: Oxford University Press.
6. Besedina N. (2012), "Evaluation through morphology: A cognitive perspective". Selected Papers from UK-CLA Meetings. Vol.1, pp.177 -192.
7. Boldyrev N. (2000), Cognitive Semantics. Tambov: TSU Publishing House.
8. Bybee J. (2010), Language, Usage and Cognition. Cambridge: CU Press.
9. Clausner T.C., Croft W. (1999), Domains and image schemas. Cognitive Linguistics. No.10(1), pp.1-31.
10. Davis S., Gillon B.S. (2004), Semantics: A Reader. Oxford: Oxford University Press.
11. Evans V., Green M. (2006), Cognitive Linguistics: An introduction. Edinburgh: Edinburgh University.

12. Greenberg J. (1966), *Universals of Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
13. Jackendoff R. (1972), *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, Mass: MIT Press.
14. Katamba F. (1993), *Morphology*. London : Macmillan Press LTD.
15. Langacker R. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol.1, Stanford. CA: Stanford University Press.
16. Langacker R. (1991), *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol.2, *Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
17. Tallerman M. (1998), *Understanding Syntax*. Oxford: Oxford University Press.
18. Taylor J. (1995), *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Oxford University Press.